

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 904:726.821(497.5-17)
737.1

Stručni članak / Featured article

Siniša KRZNAR

Institut za arheologiju
Ljudevita Gaja 32
HR - 10000 Zagreb
sinisa.krznar@iarh.hr

Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?

Was there a custom of laying coins into late mediaeval/early modern graves in the region of northern Croatia?

U radu se raspravlja o postojanju običaja polaganja kovanica u kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske i simboličnom značenju toga novca. Osim putem arheoloških nalaza, ovo pitanje se pokušava rasvijetliti i na temelju etnološke literature.

Ključne riječi: sjeverna Hrvatska, kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna groblja, novac, simbolizam

Uvod

Najveći problem prigodom odgovora na pitanje iz naslova je nedostatak istraživanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih grobalja. Situacija je dodatno otežana i činjenicom da i mali broj djelomično istraženih grobalja, u većini slučajeva, nije kvalitetno objavljen. Uglavnom se njihove objave svode na formu izvještaja u kojem se ne donose detaljni podatci. Jedan od razloga slabe zastupljenosti istraživanja promatranih grobalja je i nedostatak nalaza u grobovima koji otežava njihovu pouzdanu dataciju i uvjetuje multidisciplinarna istraživanja. Tek ona mogu pružiti nešto bolju sliku o kvaliteti života u navedenom razdoblju. Nedostatak nalaza je povezan i s kršćanskom zabranom polaganja predmeta u grobove zbog povezivanja takve prakse sa starijim poganskim običajima¹. Tako tijekom druge polovine 13. i u 14. stoljeću pokojnici uglavnom nisu pokopavani u svakodnevnoj odjeći, nego su bili omotavani u mrtvačku tkaninu ispod koje su bili goli. Tek od kraja 14. te u 15. stoljeću dolazi do postepene promjene pogrebnog običaja i pokojnici su se češće počeli ukopavati u odjeći². Od tada nadalje najčešći nalazi u kasnosrednjovjekovnim grobovima su dijelovi odjeće te nakit. Nešto više predmeta se pronalazi u ranonovovjekovnim grobovima i tu se uglavnom radi o devocionalijama (krunicama, križićima te svetačkim medaljama) koje su trebale svjedočiti osobnu pobožnost pokojnika.

Nalazi predmeta sa simboličnom funkcijom u grobovima

Nalaze pronađene u grobljima promatranog vremenskog okvira možemo približno podijeliti u tri kategorije. Najčešće nalaze predstavljaju dijelovi nošnje. Osim njih, u grobovima se pronalazi nakit te predmeti vezani uz religijska vjerovanja pojedinaca. Posljednju kategoriju nalaza možemo podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu čine nalazi devocionalija koji svjedoče o osobnoj pobožnosti pokojnika i relativno su uobičajen nalaz u grobljima ranog novog vijeka. Druga skupina su predmeti povezani uz narodna vjerovanja i običaje koji su u puku postojali paralelno sa službenim vjerovanjem crkve. Uglavnom ih možemo povezati s narodnim

praznovjerjem. Ti predmeti se povremeno nalaze u grobovima i znatno su rjeđi od ostalih nalaza. Oni su trebali imati apotropejsku ulogu zaštite od vraga ili su pak trebali štititi žive članove zajednice od negativnog djelovanja mrtvih i njihovog povratka među žive. Te dvije funkcije ne isključuju jedna drugu i često se ne može sa sigurnošću protumačiti koju bi ulogu određeni predmet trebao točno imati. U tu skupinu nalaza spadaju srpovi, škarice, ključevi, lokoti, noževi, životinjski zubi, ali i novac. Noževi i škarice obično se nalaze u grobovima žena umrlih pri porodu ili ubrzo nakon njega. Najvjerojatnije su imali simboličku svrhu rezanja, odnosno prekidanja veza između živorođene djece i preminule majke³. Srpovi i ključevi u kasnosrednjovjekovnim grobovima nalaze se na prostoru Njemačke, Češke, Moravske, Slovačke, Rusije i također se uglavnom povezuju uz grobove žena. Najčešće su položeni uz lubanju ili na zdjelicu i kukove⁴. Osim srpova i ključeva, apotropejsku ulogu vjerojatno su imali i lokoti. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj primjeri lokota pronađeni su u groblju na Opatovini te u Šenkovcu kod Čakovca. Lokot pronađen na Opatovini pripada jednostavnom tipu visećih lokota valjkastog tijela kakvi su širom Europe korišteni od druge polovine 15. stoljeća pa sve do u kasno 18. stoljeće. Nađen je umotan u ostatke tkanine, između nogu kostura iz groba 6 koji se datira u prvu trećinu 16. stoljeća⁵. U Šenkovcu je pozlaćeni željezni lokot pronađen na pojasu kostura iz groba 5 istraženog 1991. godine, a datira se, kao i lokot s Opatovine, u 16. stoljeće⁶. Za pojedine predmete iz prirode vjerovalo se da sami po sebi posjeduju određene magične moći

¹ M. KRÁLÍKOVÁ, Pohřební ritus 16.-18. století na území střední Evropy (antropologicko-archeologická studie), *Panorama biologické a sociokulturní antropologie* 35, Brno, 2007, str. 133, 136.

² K. PREDOVNIK - M. DACAR - M. LAVRINC, Cerkev Sv. Jerneja v Šentjerneju, *Archaeologia historica Slovenica* 6, Ljubljana, 2008, str. 92.

³ J. UNGER, Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy, *Panorama biologické a sociokulturní antropologie* 25, Brno, 2006, str. 60.

⁴ D. KLEIN, Sichel und Schlüssel gegen das Unheil, *Archäologie in Berlin und Brandenburg*, Stuttgart, 1999, str. 141-142. – F. BIERMANN, Schlüssel und Sichel in spätmittelalterlichen Gräbern Brandenburgs, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34, Mainz, 2004, str. 441.

⁵ Ž. DEMO, *Opatovina: tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*. Zagreb, 2007, str. 94.

⁶ J. VIDOVIĆ, *Pavlini samostan u Šenkovcu*. Čakovec, 1998, str. 13. – K. PETRIĆ - T. LOLIĆ, *Sveta Jelena kod Čakovca, neobjavljena konzervatorska studija*. Rukopis u Muzeju Međimurja, Čakovec, 2005, str. 63.

– kamenje, biljke ili dijelovi životinja. Najčešće su to zubi ili kljove koji se uglavnom nalaze u grobovima žena i djece. Zubi često služe kao privjesci, no povremeno se nalaze položeni i uz druge dijelove tijela. Takvi predmeti, za koje se vjerovalo da posjeduju prirodne magične moći, najčešće se povezuju s magijom ozdravljenja⁷, što se za prostor sjeverne Hrvatske potvrdilo prilikom istraživanja groblja u Ivancu gdje su zubi pronađeni kod osoba koje su u trenutku smrti patile od aktivnog periostitisa⁸.

Nalaz novca u grobovima

I pisani i arheološki izvori sugeriraju praksu polaganja kovanica u grobove pokojnika. Iako je, zbog povezivanja s nekadašnjim poganskim običajima, u katoličkoj Europi bilo zabranjeno polaganje novca u grobove, oni se u njima nalaze relativno često, a posebice ako se njihovo prisustvo usporedi s prisustvom ostalih predmeta vezanih uz narodna vjerovanja i magijske obrede.

Prigodom istraživanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih grobalja, kovanice se pronalaze u slojevima poremećenih grobnih cjelina, zapunama grobova te u grobovima pokraj kostiju pokojnika. Kada se novac pronađe u sloju ili zapuni grobova, vjerojatno je da potječe iz nekog devastiranog groba, no ipak u tom slučaju ne možemo s potpunom sigurnošću tvrditi da pripada nekom pokojniku i da u grob nije dospio slučajno prilikom njegova zatrpavanja.

Unutar samog groba, novac je pronalazan na različitim položajima. Kovanice kojima se može pripisati neka simbolička funkcija nađene su tako unutar i oko usta, oko očiju, pored glave, ramena, kukova, ispod glave, na prsima, na trbuhu i u rukama pokojnika⁹. Osim novca istovremenog pokopu,

⁷ R. GILCHRIST, *Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials*, *Medieval Archaeology* 52, Maney Publishing, 2008, str. 135-138.

⁸ S. KRZNAR, *Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske*. Doktorski rad, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Zagreb, 2012, str. 473.

⁹ A. RUTTKAY, *Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska*, *Archaeologia historica* 16, Brno, 1989, str. 356. – Ž. DEMO, *Opatovina*, str. 92. – M. KRÁLÍKOVÁ, *Pohřební ritus*, str. 136-138. – R. GILCHRIST, *Magic for the Dead*, str. 133, 134, T. 3., 135. – T. TKALČEC, *Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari - crkva Sv. Lovre 2010. godine*, *Godišnjak Instituta za arheologiju* 7, Zagreb, 2011, str. 38.

sl. 1. Rimski carski novac, Constantinus II. (330. – 336.), pronađen u grobu 16 na lokalitetu Ilok – Sv. Petar Apostol (foto: S. Krznar).

ponekad se u grob polaže i stariji novac te treba biti veoma oprezan kod datacije groba na temelju pronađenog novca. Na prostoru sjeverne Hrvatske zabilježena su tri slučaja polaganja antičkog novca u grobove. Radi se o lokalitetima Prozorje – crkva sv. Martina¹⁰, Suhopolje – Kliškovac¹¹ te Ilok – crkva sv. Petra Apostola (sl. 1)¹². Kako na lokalitetima Sv. Martin na Prozorju i Kliškovac kod Suhopolja ne postoje antički slojevi iz kojih bi novac mogao slučajno dospjeti u grob, ovi nalazi nam dodatno potvrđuju namjerno prilaganje tih kovanica i njihovu simboličnu ulogu. Veoma je zanimljiv i nalaz presa-vijenog novca kraljice Marije na prsima pokojnice iz groba 8 na lokalitetu Sv. Petar Apostol u Iloku (sl. 2)¹³. Paralela za takav nalaz iz Hrvatske, nije mi poznata. U literaturi se takav slučaj savijanja novca povezuje uz karakterističan obred proveden u svrhu ozdravljenja bolesnika. Novac se držao iznad bolesne ili ozlijeđene osobe i savijao prilikom zazivanja imena sveca. Taj proces predstavljao je ugovor sa svecem, odnosno obećanje odlaska na hodočašće u crkvu posvećenu tom svecu. Brojne kovanice savinute na taj način pronađene su na srednjovjekovnim religioznim mjestima u Engleskoj¹⁴.

¹⁰ J. BELAJ, *Prozorje - crkva sv. Martina*, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5, Zagreb, 2008, str. 263.

¹¹ M. ILKIĆ, *Numizmatički nalazi s lokaliteta Suhopolje-Kliškovac*, u: *Suhopolje - Kliškovac, Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, (ur. Ž. Tomičić, K. Jelinčić), Zagreb, 2011, str. 131-132.

¹² S. KRZNAR, *Arheološka slika*, str. 441-442.

¹³ S. KRZNAR, *Arheološka slika*, str. 436-437.

¹⁴ R. GILCHRIST, *Magic for the Dead*, str. 135.

sl. 2. Presavinuti ugarski novac kraljice Marije (1382. – 1385.) pronađen u grobu 8 na lokalitetu Ilok – Sv. Petar Apostol (foto: S. Krznar).

grijehe¹⁵. U nekim područjima Bosne, kovanica se polaže u grob samo u slučaju kada se prilikom njegova iskopa pronađu ljudske kosti, pa se prvotnom vlasniku želi nadoknaditi šteta¹⁶. Rožić u svom djelu spominje da su ljudi u Prigorju nekada također stavljali preminulom krajcar u usta, no da više nitko ne zna zašto¹⁷. Kao što vidimo, u narodu se ponekad održao sâm običaj polaganja kovanica uz pokojnika, no ponekad ne i razlozi njegova održavanja.

Osim kovanica, koje su imale simboličnu ulogu, u grobovima se ponekad nalazi i novac kojem se ne može pripisati takva uloga. Radi se o probušenom novcu koji je bio prišiven na odjeću. U tom slučaju, on je vjerojatnije imao estetsku ulogu, odnosno služio je kao nakit (sl. 3). Drugu skupinu novaca pronađenih u grobu, a bez simboličke uloge, predstavlja novac koji je najvjerojatnije bio osobno vlasništvo pokojnika. Takav slučaj zabilježen je u grobu 74 na položaju parka Grič u Zagrebu. Radi se o 14 primjeraka kovanica koje su u grob položene zajedno s pokojnikom, vjerojatno u vrećici od organskog materijala ili prišivene u podstavi odjeće na lijevoj strani grudnog koša. Novci su kovani tijekom dužeg razdoblja od 1422. do 1595. godine, a među njima posebice treba istaknuti 4 zlatna guldena. Na temelju konteksta nalaza tih kovanica, Mašić i Pantlik zaključuju kako novac u grob nije dospio kao prilog povezan uz pogrebne običaje, već da je riječ o nalazu koji je nesvjesno ukopan zajedno s pokojnikom. Oni pretpostavljaju da osobe koje su pripremale pokojnika za pogreb nisu znale za taj novac, jer je on bio ušiven u odjeću ili sakriven u platnenu vrećicu¹⁸. Novac s očuvanim tragovima kože ili tkanine, koja sugerira da je pokopan u vrećici ili ušiven u odjeću pokojnika, pronađen je primjerice i u grobu 166 (6 kovanica) na Opatovini¹⁹ te grobu 77 (10 kovanica) na lokalitetu Sv. Emerik ispod Kamengrada²⁰. Jesu li osobe koje su pokopavale ove pokojnike znale da s njima pokopavaju i

Stavljanje novca u usta pokojnika u antici se povezuje s grčkim mitom o Haronu. On je bio lađar koji je prevezio duše umrlih u Had preko rijeke Aheront, no samo ako su mu to mogli platiti novcem – obolom koji se iz tog razloga preminulima stavljao pod jezik. Iako se običaj prilaganja novca u grob zadržao, i vidljiv je, u kasnosrednjovjekovnim i ranonovovjekovnim grobljima, veoma je malo vjerojatno da se održao i identičan razlog u svom izvornom obliku. Umjesto da se taj običaj tumači starim grčkim mitom, potrebno je okrenuti se etnološkoj literaturi i izvorima koji su i vremenski i kulturološki znatno bliži promatranim grobljima. Brojna etnološka istraživanja također potvrđuju polaganje kovanica u grob s pokojnikom. Kovanice se prema njima najčešće stavljaju u usta, šaku, džep, na prsa ili u lijes pokojnika. Također se navode brojni razlozi za provođenje tog običaja. Đaković je sve razloge podijelio u tri grupe. U prvoj grupi su razlozi koji podrazumijevaju da se pokojnik neko vrijeme zadržava u blizini, u zagrobnom životu kao primjerice: da plati kuću, da plati mir na zemlji ili da plati mjesto. Drugu grupu sačinjavaju razlozi koji se povezuju sa strahom od pokojnika: da se ne povampiri, da se ne vraća, da ne ide praznih ruku, da ga se isplati, da se otkupi ostavljena imovina ili stoka tako da je pokojnik ne bi povlačio za sobom. Prema trećoj grupi razloga, kovanica je također služila i kao nagrada za plaćanje puta, prijelaza preko rijeke, prijevoza na otok blaženih, za otkup mjesta ili kuće na onome svijetu ili da pokojnik plati

¹⁵ B. ĐAKOVIĆ, Novac - Popudbina u posmrtnom ritualu, *Emološka tribina* 10, Zagreb, 1987, str. 55-57.

¹⁶ E. SCHNEEWEIS, *Vjeronanja i običaji Srba i Hrvata*. Zagreb, 2005, str. 133.

¹⁷ V. ROŽIĆ, *Prigorje: Narodni život i običaji*. (Prir. T. Vinščak), pretisak izdanja iz 1908. godine, Jastrebarsko, 2002, str. 275.

¹⁸ B. MAŠIĆ - B. PANTLIK, O nalazu novca iz groba 74 u Parku Grič na zagrebačkom Gornjem gradu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, sv. 41, Zagreb, 2008, str. 336.

¹⁹ Ž. DEMO, *Opatovina*, str. 19-20, 92.

²⁰ Ž. DEMO, Castrum Keukaproncha/Kuwar - počeci istraživanja, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1984, str. 344.

novac ili ne, kao i o razlogu ukopa tog novca možemo samo spekulirati. Međutim, u sva tri navedena slučaja najvjerojatnije je da ovaj novac predstavlja osobnu imovinu pokojnika i nije položen u grob zbog svoje simboličke uloge.

Zaključak

Iako je kršćanstvo pokušalo zabraniti stare običaje i prilaganje predmeta u grobove, pojedini običaji, a među njima i prilaganje kovanica, su se zadržali kroz cijeli srednji i rani novi vijek. Iako takve prakse i običaji nisu bili dio službene religije, nego su se zadržali u narodu kao paralelno vjerovanje odnosno praznovjerje, povezali su se s crkvenim vjerovanjima i održali u pogrebnom ritusu. Unutar kršćanskog konteksta dobili su novi smisao i služili su kao pomoć pokojnicima u prijelazu iz života u smrt te na njihovom putu kroz čistilište i ponovnom oživljavanju prilikom sudnjeg dana.

Na temelju arheoloških nalaza iz kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih grobalja, ali i etnografskih primjera, možemo pretpostaviti nekoliko razloga polaganja novaca u grob u tom razdoblju:

1. Novac je u grob dospio slučajno.
2. Novac je namjerno položen u grob uz pokojnika. U tom slučaju kovanice su imale simboličnu ulogu, odnosno služile su ili za zaštitu živih od preminulih ili za brojne potrebe pokojnika na drugom

sl. 3. Probušeni novac pronađen u grobu 120 na lokalitetu Torčec – Cirkvišće (foto: S. Krznar).

svijetu.

3. Novac je u funkciji ukrasa, odnosno dospio je u grob prišiven za odjeću ili pretvoren u privjeske.

4. Novac koji je osobna imovina pokojnika i dospio je u grob u vrećici na pojasu ili ušiven, tj. sakriven u odjeći pokojnika.

5. Ostali razlozi koje, za sada, ne možemo protumačiti.

Was there a custom of laying coins into late mediaeval/early modern graves in the region of northern Croatia?

This paper focuses on the custom of enclosing coins in the graves of the deceased on late mediaeval and early modern cemeteries in northern Croatia. The main problem encountered while studying this custom is the lack of multidisciplinary research of the cemeteries of the mentioned time period and especially the lack of high quality publications. The discoveries from the graves can mainly be divided into three categories: 1. parts of traditional costumes, 2. jewellery and 3. objects tied to religious beliefs. The last category can further be divided into two groups. One group would consist of devotionals (crosses, rosaries, medallions of saints...) which were relatively frequent in early modern graves and depict the personal religiousness of the deceased within the regular Catholic system. The other group consists of objects which can be linked to superstitious or popular beliefs which were maintained parallel with the official religion. This group of symbolic objects is comprised of scissors, knives, sickles, locks, keys, animal teeth and coins. Regardless of the Christian (mainly Catholic) ban of enclosing contributions in graves, coins can be found in many cemeteries from this time period. Coins are commonly connected to the Greek myth about Haron in archaeological literature. The ethnological data, which is much closer to the observed graves in terms of time and culture, gives a much more diverse range of reasons for the monetary contributions - so the deceased can pay for their house, to pay for peace on Earth, to pay for their space, to prevent them from becoming a vampire, to not return, to not leave empty handed, to be paid out, to pay out for the remaining estate or cattle so the deceased would not pull it with them. The coins also served as a reward for paying for the transport, crossing the river, transport to the island of the Blessed, for paying off space or a house in the other world or so that the deceased can pay off his sins. Within the Christian context, as we can see, money and other objects which are occasionally included get a new purpose and serve as a help to the deceased in the passage from life to death and on their journey through purgatory and renewed life during Judgment Day. Based on the archaeological and ethnological data, we can therefore cite several reasons for enclosing coins in a grave on late mediaeval and early modern graves:

1. coins ended up in the grave by accident.
2. coins were placed in the grave next to the deceased on purpose. In this case, the coins had a symbolic role and served for the protection of the living from the deceased or for numerous necessities the deceased may have had in the other world.
3. coins served as decoration, they were placed in the grave because they were sewn onto clothing or repurposed for jewellery
4. coins which are the personal ownership of the deceased. They were placed into the grave as part of a sack on a belt or sewn/hidden in the clothing of the deceased.
5. other reasons which cannot be interpreted to date.